

بررسی تطبیقی آداب و شرایط تیمم در مذاهب اسلامی

□ سید اکبر جان *

چکیده

تیمم یکی از احکام مهم در نظام طهارت اسلامی است که به عنوان رخصتی برای موارد فقدان یا عدم امکان استفاده از آب تشریع شده است. این پژوهش با رویکردی تطبیقی و تحلیلی به بررسی ابعاد مختلف تیمم در پنج مذهب فقهی جعفری، مالکی، شافعی، حنفی و حنبلی، می‌پردازد. در مذهب جعفری، آرای امام خمینی و شهید آیت‌الله خامنه‌ای به عنوان فقیهان معاصر و مبنای فتوا در نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران، با تأکید ویژه بررسی شده است. از جمله مباحث مورد بررسی، چیستی تیمم، ادله مشروعیت، شرایط جواز، کیفیت انجام، مبطلات و احکام رفع حدث توسط تیمم است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که هرچند اصل مشروعیت تیمم مورد وفاق همه مذاهب است، اما در جزئیات و فروع فقهی اختلافات قابل توجهی وجود دارد که ناشی از تفاوت در روش‌های استنباط، مبانی اصولی و رویکرد به ادله نقلی است. در مذهب جعفری، تیمم دارای احکام ویژه‌ای از جمله جواز با زمین و خاک، لزوم نیت، ترتیب در اعضای مسح و عدم جواز با غبار غلیظ است که با تأکید بر نظرات دو فقیه نامدار معاصر؛ امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای تبیین شده است. این پژوهش می‌کوشد با ارائه تصویری جامع از آرای مذاهب مختلف، زمینه‌های تقریب و وحدت اسلامی را در این باب فقهی فراهم آورد.

کلیدواژه‌ها: تیمم، فقه مقارن، طهارت، مذاهب فقهی.

* دانش پژوه کارشناسی ارشد مدرسه عالی فقه و معارف جامعة المصطفیٰ ﷺ العالمية، قم.

مقدمه

طهارت در اسلام، نه تنها مقدمه‌ای برای انجام عبادات، بلکه نمادی از پاکی معنوی و آمادگی روحی برای حضور در پیشگاه پروردگار است. قرآن کریم در آیات متعددی به اهمیت طهارت اشاره کرده و آن را شرط قبولی نماز و برخی دیگر از عبادات برشمرده است (مائده، ۶). با این حال، شریعت اسلام که بر اساس رفع حرج و میسر بودن تکالیف بنا نهاده شده است، برای مواردی که استفاده از آب ممکن نیست یا موجب مشقت و ضرر می‌شود، راهکار جایگزینی به نام تیمم ارائه کرده است. (مائده، ۶) این رخصت الهی که در قرآن کریم نیز به صراحت بدان اشاره شده، نشان‌دهنده انعطاف و پویایی شریعت در مواجهه با شرایط گوناگون زندگی بشر است.

تیمم، به عنوان یکی از ابواب مهم فقه اسلامی، همواره مورد توجه فقیهان مذاهب مختلف بوده و پیرامون آن آرا و نظرات گوناگونی شکل گرفته است. این اختلافات که ناشی از تفاوت در مبانی استنباط، روش‌های فهم از ادله و رویکرد به قواعد اصولی است، گاه به تفاوت‌های عملی قابل توجهی در میان مذاهب اسلامی انجامیده است. از جمله این اختلافات، می‌توان به حدود مسح در تیمم، تعداد ضربات بر زمین، شرایط جواز و احکام رفع حدث توسط تیمم اشاره کرد که هر یک از منظر مذاهب مختلف مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

اهمیت این پژوهش از آن جهت است که تیمم از یک سو، یک حکم کاربردی در زندگی مسلمانان است و از سوی دیگر، زمینه‌های اختلاف فقهی در آن، می‌تواند به عنوان نمونه‌ای برای بررسی روش‌شناسی مذاهب مختلف در استنباط احکام مورد مطالعه قرار گیرد. همچنین، با توجه به اینکه در عصر کنونی، بسیاری از مسلمانان در سفرها، مناطق خشک و یا شرایط خاص پزشکی با مسئله تیمم مواجه می‌شوند، آگاهی از آرا و نظرات مذاهب مختلف می‌تواند در انتخاب روش صحیح بر اساس مذهب خودشان راهگشا باشد.

در این پژوهش، با رویکردی تطبیقی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، به بررسی و تحلیل تیمم از منظر پنج مذهب جعفری، مالکی، شافعی، حنفی و وهابیت پرداخته شده است. در مذهب جعفری که به عنوان مذهب رسمی ایران شناخته می‌شود، آرای دو فقیه بزرگ معاصر،

حضرت امام خمینی و آیت الله خامنه‌ای، به دلیل نقش کلیدی آنان در نظام فقهی و حقوقی جمهوری اسلامی ایران، با تأکید ویژه تبیین شده است.

ادله مشروعیت تیمم

۱-۲ ادله قرآنی

همه مذاهب اسلامی، مشروعیت تیمم را از قرآن کریم و سنت نبوی به اثبات رسانده‌اند. مهم‌ترین آیه‌ای که در این زمینه به آن استناد شده، آیه ۶ سوره مائده است:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهَّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ؛ ای اهل ایمان! هنگامی که به [قصد] نماز برخیزید، صورت و دست هایتان را تا آرنج بشویید و بخشی از سرتان و روی پاهایتان را تا برآمدگی پشت پا مسح کنید و اگر جُنُب بودید، غسل کنید و اگر بیمار هستید یا در سفر می‌باشید یا یکی از شما از قضای حاجت [دستشویی] آمده، یا با زنان آمیزش کرده اید و آبی [برای وضو یا غسل] نیافتید، به خاکی پاک، تیمم کنید و از آن بخشی از صورت و دست هایتان را مسح نمایید. خدا نمی‌خواهد [با احکامش] بر شما تنگی و مشقت قرار دهد، بلکه می‌خواهد شما را [از آلودگی‌ها] پاک کند و نعمتش را بر شما تمام نماید، تا سپاس گزارید.

این آیه شریفه، به روشنی، مشروعیت تیمم را در شرایط فقدان آب یا عدم توانایی بر استفاده از آن بیان کرده و تکلیف مسلمانان را در چنین شرایطی مشخص ساخته است. همچنین آیه

۴۳ سوره نساء نیز به همین مضمون اشاره دارد که مؤید مشروعیت تیمم است:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ

وَأَيِّدِيكُمْ، إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا؛ ای اهل ایمان! در حالی که مستید به نماز نزدیک نشوید تا زمانی که [مستی شما برطرف شود و از روی هوشیاری] بدانید [که در حال نماز] چه می‌گویید. و در حال جنابت هم به نماز نزدیک نشوید تا غسل کنید مگر در حال سفر [که آب نیابید، پس با تیمم نماز بخوانید]. و اگر بیمارید، یا در سفرید، یا یکی از شما از قضای حاجت [دستشویی] آمده، یا با زنان آمیزش کرده اید و آبی [برای وضو یا غسل] نیافتید، به خاکی پاک، تیمم کنید و بخشی از صورت و دست هایتان را [با آن] مسح نمایید؛ یقیناً خدا همواره گذشت‌کننده و بسیار آمرزنده است.

۲-۲ ادله روایی

سنت نبوی به عنوان دومین منبع استنباط احکام اسلامی، به تفصیل به بیان ابعاد مختلف تیمم پرداخته است. روایات متعددی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در کتب فقهی و حدیثی مذاهب مختلف نقل شده که به مشروعیت، شرایط و کیفیت تیمم اشاره دارند. از جمله مهم‌ترین این روایات، حدیث عمار بن یاسر است که در مورد کیفیت تیمم و چگونگی مسح دست‌ها و صورت نقل شده است. (صحیح مسلم، ج ۱، ص ۷۱، صحیح بخاری، ج ۱، ص ۲۸۰، سنن نسائی، ج ۱، ۱۶۸ (باب تیمم)، دانشنامه امام علی، ج ۱، ص ۱۵۱۶)

این روایت که در منابع معتبر اهل سنت و شیعه موجود است، نقش مهمی در شکل‌گیری آرا و نظرات فقیهان در باب تیمم داشته است.

در منابع شیعی، روایات متعددی از ائمه اطهار علیهم السلام در باب تیمم نقل شده که به تفصیل به شرایط و کیفیت آن پرداخته است. از جمله این روایات، احادیثی است که بر لزوم نیت قربت، ترتیب در مسح و کیفیت ضربات بر زمین تأکید دارد. (حر عاملی، ج ۳، ص ۳۴۱-۳۷۴)

۲-۳ اجماع و دلایل عقلی

فقیهان مذاهب مختلف، بر اجماع مسلمانان بر مشروعیت تیمم به عنوان یکی از دلایل اثبات آن استناد کرده‌اند. این اجماع، پس از وضوح ادله قرآنی و روایی، به عنوان مؤید حکم مطرح شده است. (مکی عاملی (شهید اول)، ج ۱، ص ۲۳)

دلایل عقلی مبتنی بر قاعده «نفی حرج» و «لزوم میسر بودن تکالیف» نیز در اثبات مشروعیت تیمم مورد استفاده قرار گرفته است. قاعده «نفی حرج» که از آیات قرآن کریم استخراج شده، بیان می‌دارد که شارع مقدس، تکالیف شاق و خارج از توان را بر مکلفان وضع نکرده است. از این رو، در شرایطی که استفاده از آب ممکن نباشد یا موجب ضرر و مشقت گردد، تیمم به عنوان راهکار جایگزین تشریع شده است. (مکی عاملی (شهید اول)، ج ۱، ص ۲۳)

۲-۴ محدوده تیمم در رفع حدث

یکی از مسائل مهم و محل اختلاف میان مذاهب اسلامی، مسئله «رفع تیمم للحدث» است. به این معنا که آیا تیمم می‌تواند به طور کامل، حدث (وضو و غسل) را برطرف کند یا اینکه تنها در حد ضرورت و تا زمانی که امکان استفاده از آب فراهم نشده، حکم طهارت را دارد؟ برخی مذاهب معتقدند که تیمم مانند وضو و غسل، حدث را به طور کامل برطرف می‌کند و شخص پس از تیمم، در حکم طاهر است تا زمانی که حدث جدیدی از او صادر شود. در مقابل، برخی دیگر تیمم را تنها در حد یک رخصت موقت می‌دانند که تا زمان دسترسی به آب، حکم طهارت را برای شخص ایجاد می‌کند و پس از دسترسی به آب، آن حکم از بین می‌رود. در مذهب جعفری، تیمم تا زمانی که عذر شرعی باقی است و حدث جدیدی صادر نشده، حکم طهارت را حفظ می‌کند، اما با دسترسی به آب، تیمم باطل می‌شود و شخص باید وضو یا غسل کند.

مبانی نظری و روش اجرای تیمم در مذاهب

تیمم از نظر لغوی به معنای قصد و نیت است (ازهری، ج ۱۵، ص ۴۵۹) و در اصطلاح فقهی همانطور که خواهد آمد، عبارت است از زدن دو کف دست بر چیز پاک (صعید) و مسح صورت و دست‌ها با آن. (نجفی، ج ۱، ص ۵۱)

اگرچه اصل عمل در تمام مذاهب یکسان است، اما ترتیب، تعداد ضربات و نحوه‌ی مسح، تفاوت‌های حائز اهمیت دارد.

مذهب جعفری (شیعه)

بر اساس دیدگاه مشهور شیعه، تیمم دارای سه مرحله‌ی مشخص است. اولاً، باید باطن هر دو دست، یک‌باره و هم‌زمان به زمین زده شود. این ضربه باید «دفعه» باشد و مجاز نیست که دست‌ها جداگانه یا چند بار زده شوند.

ثانیاً، باید با همان کف دست‌ها، تمام جبهه و پیشانی مسح شود. حدّ بالای جبهه، محل شروع موی سر (ناصیه) و حدّ پایین، بالای نوک بینی و طرفین تا دو ابرو است. احتیاط مستحب آن است که دو طرف ابروها نیز مسح شود. نکته‌ی مهم این است که مسح باید با مجموع کف دو دست بر مجموع جبهه باشد، نه اینکه بخشی از جبهه با یک دست و بخشی با دست دیگر مسح شود.

ثالثاً، باید ظاهر کف راست با باطن کف چپ و سپس ظاهر کف چپ با باطن کف راست مسح شود. حدّ مسح دست‌ها در شیعه، از «زند» (مفصل میچ) تا نوک انگشتان دانسته شده است. (یزدی، ص ۱۴۹-۱۵۰)

دلیل این روش در روایات شیعه، حدیث موثق زراره از امام باقر (ع) است که فرمودند: «(امام) با دست بر زمین زد، آن را تکان داد و سپس پیشانی و کف دست‌هایش را یک‌باره مسح کرد.»، (حر عاملی، ج ۲، ص ۹۷۶، باب ۱۱، ح ۳) همچنین استدلال عقلی دیگری نیز وجود دارد که می‌گوید تغیر پیشانی نشانه‌ی خضوع است و چون تیمم نوعی از خضوع است، پس مسح جبهه (نه کل صورت) مناسب‌تر است. (مصطفوی، الفقه المقارن، ص ۸۶)

آرای امام خمینی در باب تیمم

امام خمینی (رحمه الله) به عنوان یکی از فقهاء بنام مذهب جعفری، در کتاب ارزشمند تحریر الوسیله، (موسوی خمینی، الف، ج ۱، ص ۱۰۱-۱۱۴) و همچنین در کتب فقهی دیگر خود، به تفصیل به بحث تیمم پرداخته و ابعاد مختلف آن را بررسی کرده‌اند. از جمله مهم‌ترین آرای ایشان در این زمینه عبارت است از:

شرطیت نیت: ایشان نیت را در تیمم، مانند وضو و غسل، شرط صحت می‌دانند و معتقدند

که تیمم بدون نیت، فاقد اعتبار است. نیت باید برای قُرب به خداوند و برای انجام عبادتی که تیمم مقدمه آن است، انجام شود. (موسوی خمینی، ب، ص ۱۲۶)

لزوم ترتیب: ایشان بر رعایت ترتیب در تیمم تأکید دارند و معتقدند که ابتدا باید صورت مسح شود و سپس دست‌ها، به ترتیبی که در روایات آمده است. اگر ترتیب رعایت نشود، تیمم باطل می‌شود. (موسوی خمینی، الف، ج ۱، ص ۱۰۹)

موالات: ایشان موالات (پیایی بودن) در تیمم را لازم می‌دانند و معتقدند که اگر بین مسح صورت و دست‌ها، فاصله زیادی بیفتد، تیمم باطل می‌شود. (همان)

عدم جواز تیمم با غبار غلیظ: ایشان تیمم با گرد، غبار غلیظ، گچ و نوره را بنابر احتیاط جایز نمی‌دانند و معتقدند که باید از خاک پاک و غیر غبارآلوده استفاده کرد. (موسوی خمینی، الف، ج ۱، ص ۱۰۶)

جواز تیمم با یک ضربه بر زمین: بر اساس روایات، ایشان یک ضربه بر زمین را برای تیمم کافی می‌دانند، هرچند احتیاط مستحب از دید وی در دو ضربه است. (خمینی، الف، ج ۱، ص ۱۰۸)

حکم تیمم برای نمازهای مختلف: ایشان معتقدند که تیمم برای نمازهای واجب و نیز برای سایر عبادات مشروط به طهارت، مانند طواف واجب و یا قرآن خواندن (در صورت جنابت)، جایز است. اما برای نمازهای مستحبی، در صورتی که امکان وضو یا غسل وجود دارد، نباید تیمم کرد. (موسوی خمینی، الف، ج ۱، ص ۱۱۱-۱۱۲)

تیمم برای کسی که چند غسل بر او واجب است: در این باره، ایشان معتقدند که اگر شخصی چند غسل بر او واجب باشد (مثلاً چند غسل جنابت)، و نتواند به دلیل عذر، غسل کند، یک تیمم به نیت همه آنها کافی است و نیازی به تکرار تیمم ندارد، مگر در صورتی که اسباب غسل متعدد باشد که در آنصورت بر اساس نظر ایشان باید برای هر کدام یک تیمم جدا گانه انجام دهد، مثل کسی که باید تیمم بدل از غسل جنابت و بدل از غسل مس میت بر عهده اش واجب است. (همان، ج ۱، ص ۱۱۲-۱۱۳)

۳-۵ آرای امام شهید خامنه‌ای در باب تیمم

رهبر شهید آیت‌الله خامنه‌ای رحمته‌الله به عنوان مرجع تقلید و فقیه برجسته معاصر مذهب جعفری،

به مسائل مربوط به تیمم در رساله عملیه و سایر آثار خود پرداخته‌اند. و نظرات فقهی ایشان در کتاب اجوبه الاستفتائات در این زمینه، با رویکردی اجتهادی و مبتنی بر قواعد اصولی، بیان شده است و به شرح ذیل می‌باشد:

خاک و زمین به عنوان موضوع تیمم: ایشان تأکید دارند که تیمم تنها با خاک یا زمین پاک انجام می‌شود و استفاده از سایر مواد مانند گچ، آهک و سنگ، در صورت نبود خاک، بنابر احتیاط واجب، جایز نیست. خاک باید پاک و مباح باشد و اگر خاک، غبارآلود و غلیظ باشد و نتواند بر عضو مسح شود، کافی نیست.

عدم جواز تیمم در صورت وجود آب: ایشان به صراحت بیان می‌کنند که در صورت وجود آب به اندازه کافی، تیمم جایز نیست و فرد باید از آب برای وضو یا غسل استفاده کند. اگر شخص عمداً آب را از بین ببرد تا تیمم کند، معصیت کرده است، ولی اگر در تنگی وقت تیمم کرد، عبادتش صحیح است.

تیمم برای نمازهای واجب: ایشان معتقدند که تیمم، تنها برای نمازهای واجب و آن دسته از عباداتی که نیاز به طهارت دارند، جایز است و نمی‌توان از تیمم برای نافله یا سایر عبادات مستحب، در صورت امکان وضو یا غسل، استفاده کرد.

اجزاء و شرایط تیمم: ایشان در جزئیات تیمم، همچون تعداد ضربات بر زمین (که یک ضربه را کافی می‌دانند)، کیفیت مسح، و سایر شرایط، به آرای فقیهان پیشین، از جمله امام خمینی، توجه داشته و با نگاهی اجتهادی، به تبیین این مسائل پرداخته‌اند.

تأخیر غسل تا تنگ شدن وقت: ایشان تصریح دارند که اگر شخص جنب نماز خود را به تأخیر اندازد تا وقت تنگ شود، گناه کرده است و در این صورت باید تیمم کند و نماز خود را بخواند و نمازش صحیح است.

خجالت به عنوان عذر شرعی: ایشان خجالت در غسل کردن را عذر شرعی برای ترک واجب نمی‌دانند و اگر غسل جنابت واقعاً امکان ندارد، وظیفه مکلف برای نماز و روزه، تیمم بدل از غسل است.

مذهب حنفی

در مذهب حنفی، تیمم نیز به صورتِ دو ضربه توصیف شده است. جزیری می‌گوید: «تیمم دو ضربه است: یکی برای صورت و دیگری برای دست‌ها تا آرنج‌ها (مرفقین).» (جزیری، عبد الرحمن، پیشین، ج ۱، ص ۱۶۱) در این مذهب، مسحِ کلِ صورت واجب است و تفاوتی در موردِ طولِ ریش وجود ندارد، مگر اینکه ریش آن‌قدر بلند باشد که از حدِ معمول فراتر رفته باشد که در آن صورت، مسحِ زیرِ ریش واجب نیست، اما بعضی از علمای حنفی مانند سمرقندی معتقدند که حتی در این صورت هم باید به گونه‌ای عمل شود که خاک به پوست برسد. (همان) نکته‌ی حائز اهمیت در مذهب حنفی، گسترشِ محدوده‌ی مسحِ دست‌هاست. برخلافِ شیعه که تا مچ را واجب می‌داند، حنفی‌ها مسح را تا آرنج (مرفق) واجب می‌دانند. دلیلِ آن‌ها حدیثی است از جابر رضی الله عنه که می‌فرماید پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم فرمودند: «تیمم دو ضربه است: یکی برای صورت و یکی برای دست‌ها تا آرنج‌ها.» (سمرقندی، ج ۱، ص ۳۶)

مذاهب شافعی، مالکی و حنبلی

در مذهب شافعی، نیز مانند حنفی‌ها، مسح تا آرنج واجب است. شافعی می‌فرماید: «عقل پسند است که چون تیمم جایگزین وضو برای صورت و دست‌هاست، تیمم نیز باید بر همان اتوایی که وضو انجام می‌شود، انجام گردد.» و از آنجا که وضو تا آرنج است، تیمم نیز تا آرنج خواهد بود. (مزنی، ص ۶)

در مذهب مالکی، تیمم نیز به صورتِ دو ضربه است: یکی برای صورت و یکی برای دست‌ها. با این حال، در موردِ جزئیاتِ مسحِ صورت، مالکی‌ها مانند سایر اهل سنت، مسحِ کلِ صورت را واجب می‌دانند. (جزیری، ج ۱، ص ۱۶۱)

در مذهب حنبلی نیز، تیمم به صورتِ دو ضربه (صورت و دست‌ها) و مسح تا آرنج مشهور است، هرچند در برخی تفاسیرِ داخلیِ این مذهب، تفاوت‌هایی وجود دارد اما ظاهرِ متون، آن را شبیه به شافعی و حنفی نشان می‌دهد. (ابن قدامة، ج ۱، ص ۲۵۴- کاشف الغطاء، ج ۱، ص ۲۰۵)

بررسی محلات تیمم (صورت و دست‌ها) و مسأله

یکی از مهم‌ترین وجوه اختلاف، محل اعمال تیمم است. آیا تیمم فقط بر جبهه است یا کل صورت؟ و آیا ریش در این میان تأثیری دارد؟

در مذهب جعفری، همانطور که اشاره شد، تیمم فقط بر «جبهه و پیشانی» است. استدلال اصلی، روایات متعدد است که در آن‌ها امامان معصوم علیهم‌السلام به وضوح نشان دادند که فقط جبهه را مسح می‌کنند. همچنین، عبارت «وجه» در روایات، گاهی اوقات به معنای پیشانی به کار می‌رود (استعاره از تعفیر). (یزدی، محمد کاظم، پیشین، ص ۱۴۹-۱۵۰)

در حالی که در چهار مذهب اهل سنت (حنفی، شافعی، مالکی، حنبلی)، مسح «کل صورت» واجب است. یعنی از بالا تا پایین و از چپ تا راست صورت باید مسح شود. (جزیری، ج ۱، ص ۱۶۱)

معناشناسی لفظ «صعید» و مواد مجاز برای تیمم

صعید در لغت به معنای چیزی است که از زمین بالا آمده است. (راغب اصفهانی، ص ۴۸۴- ازهری، ج ۲، ص ۸). اختلاف مذاهب در تعریف دقیق صعید، باعث تفاوت در موادی شده که می‌توان با آن‌ها تیمم کرد.

دیدگاه مذهب جعفری (شیعه)

در مقابل، شیعه تعریف محدودتری دارد. آیت الله خمینی در تحریر الوسیله می‌فرماید: «تیمم با یخ (ثلج) صحیح نیست.» دلیل این امر این است که یخ، «جزء زمین» نیست. ماهیت یخ، آب است که تغییر حالت داده است. اسم «صعید» بر یخ صدق نمی‌کند، زیرا صعید باید از خصلت زمین برخوردار باشد. (موسوی خمینی، الف، ج ۱، ص ۱۰۶). بنابراین، تیمم با برف یا یخ از نظر فقه شیعه باطل است و باید به دنبال خاک واقعی (زمین) بود.

دیدگاه مذهب مالکی

مالکیه تعریف گسترده‌ای از صعید دارند. جزیری نقل می‌کند که مالکیه معتقدند صعید یعنی

هر آنچه از سطح زمین ظاهر شده است. بنابراین، «تراب» (خاک نرم)، «رمل» (شن)، «حجر» (سنگ) و حتی «ثلج» (یخ) همگی از صعيد هستند. بهترین آن‌ها خاکِ نرم (تراب) است. دلیل پذیرشِ یخ توسط مالکيه این است که یخ، آبِ منجمد است و شباهتِ زیادی به سنگ دارد که از اجزای زمین محسوب می‌شود. بنابراین، تیمم با یخ از نظر مالکيه صحیح است. (جزیری، ج ۱، ص ۱۶۰)

دیدگاه مذاهب اهل سنت (غیر مالکی)

در مذاهب حنفی، شافعی و حنبلی نیز، مشهورِ آنان بر این است که صعيد عبارت است از خاکِ زمین، سنگِ زمین و شن. آن‌ها نیز معمولاً یخ را شاملِ صعيد نمی‌دانند، مگر در شرایطی که شباهتِ آن به سنگ بسیار آشکار باشد، اما حتی در این صورت نیز احتیاطِ آن‌ها بر ترکِ تیمم با یخ است، مگر در اضطرارِ شدید. (مصطفوی، ص ۸۸)

ظرایف اجرایی؛ رفع حائل‌ها و مسئله انگشتر

یکی از ظریف‌ترین مواردِ فقهی، وضعیتِ «حائل‌ها» (مانع‌ها) بر رویِ پوستِ محلِ تیمم است. آیا باید حلقه، دستبند یا چسب‌ها را برداشت؟

دیدگاه مذهب جعفری

در مذهب شیعه، حکم بسیار صریح و دقیقی وجود دارد. سید طباطبایی یزدی می‌فرماید: «خاتم (حلقه) یک حائل (مانع) است و باید حتماً برداشته شود.»؛ (یزدی، ص ۱۵۰) به عبارت دیگر، برای صحیح بودن تیمم، پوستِ دست باید کاملاً پاک و بدونِ مانع باشد تا خاکِ تازه به آن بیچد. آیت‌الله خویی نیز تأکید می‌کند که نزع (برداشتن) حلقه، از ظواهرِ بابِ فقه است و حتی نیازی به ذکرِ آن به عنوانِ یک حکم پیچیده نیست، مگر برای آگاهیِ عوام. (خوئی، ج ۱۰، ص ۳۰۰)، بنابراین، تیمم با وجودِ حلقه‌ی تنگ که مانع تماسِ خاک با پوست شود، در شیعه باطل است.

دیدگاه مذهب حنفی

در مذهب حنفی، اختلافِ نظرِ جالبی وجود دارد. جزیری می‌گوید: «واجب است که هر آنچه از اعضا را پوشانده (مثل حلقه و دستبند) برداشته شود و زیرِ آن را هم مسح کنید؛ تکان دادنِ آن در تیمم کافی نیست، برخلافِ وضو.» اما در ادامه اشاره می‌کند که برخی از علمای حنفی معتقدند: «کافی است که حلقه‌ی تنگ و دستبند را «تکان دهید» (تحریک). زیرا مقصودِ تیمم، مسح است و نه لزوماً رسیدنِ مستقیمِ خاک به پوستِ بدونِ هیچ پوششِ ظاهری، و تکان دادنِ حلقه باعثِ پخش شدنِ خاک می‌شود.» (جزیری، ج ۱، ص ۱۶۲)

با این حال، نظرِ مشهورِ حنفیون هم مانندِ شیعه بر «برداشتنِ کامل» تأکید دارد، اما این فتوای «کفایتِ تحریک» در منابعِ حنفی دیده می‌شود که نشان‌دهنده‌ی انعطافِ بیشتری در شرایطِ سخت است.

دیدگاه سایر مذاهب (شافعی، مالکی، حنبلی)

در این سه مذهب، نیز قاعده‌ی عامِ «رفعِ حائل» جاری است. یعنی باید انگشتر، ساعت، یا هر چیز دیگری را که مانعِ تماسِ خاک با پوست می‌شود، برداشت. هیچ‌کدام از این مذاهب، «تحریک» (تکان دادن) را به جایِ «نزع» (برداشتن) کافی نمی‌دانند، مگر در مواردِ خاصِ اضطرار که حتی در آن‌ها هم بحث‌هایی وجود دارد. (همان)

اسباب اختلاف

چرا این اختلافات در بین مذاهب وجود دارد؟ منشأ اصلیِ این اختلافات، دو عامل است:

۱. اختلاف در متونِ روایی (نص): هر مذهب، روایاتی را که نزدِ آن‌ها معتبر است، ملاکِ عمل قرار می‌دهد. شیعه بر اساسِ روایاتِ اهل بیت علیهم‌السلام که به وضوح مسحِ جبهه و نزعِ حائل اشاره می‌کنند، حکم می‌دهند. اهل سنت بر اساسِ صحیح‌های صحابه مانند جابر و ابن عمر، که گاهی به «کلِ صورت» یا «دو ضربه» اشاره می‌کنند، فتوا می‌دهند. (مصطفوی، ص ۸۹)
۲. اختلاف در اجتهاد و استنباط: حتی با یک متنِ مشترک، ممکن است استنباط‌ها متفاوت باشد. مثلاً در موردِ «صعید»، مالکیه با استنادِ به تعریفِ لغویِ گسترده‌ی «بالا آمدن از زمین»،

یخ را شامل می‌کنند، در حالی که شیعه با استناد به ماهیت «خاک و سنگ»، یخ را استثناء می‌کند. همچنین در مورد ریش، حنفی‌ها با نگاه به «سوء احتمال دسترسی» (عسر و حرج)، حکم سبک‌تری برای ریش بلند داده‌اند، در حالی که دیگران بر لزوم دسترسی کامل به پوست تأکید دارند. (همان)

نتیجه

بررسی متون فقه گذشته، نشان می‌دهد که اگرچه اصل تیمم در تمام مذاهب پنج‌گانه اسلامی مشترک است، اما در جزئیات اجرایی تفاوت‌هایی وجود دارد که ریشه در منابع نقلی و قرائن عقلی هر مذهب دارد.

۱. در روش اجرا: شیعه، شافعی، مالکی و حنبلی تیمم را دو ضربه (صورت و دست‌ها) می‌دانند، اما شیعه فقط جبهه و میچ را مسح می‌کند، در حالی که اهل سنت کل صورت و تا آرنج را واجب می‌دانند. حنفی‌ها نیز مانند بقیه اهل سنت تا آرنج را واجب می‌دانند.
۲. در مواد تیمم: مالکیه یخ را مجاز می‌دانند، در حالی که شیعه و سایر مذاهب (با احتیاط)، یخ را شامل صعيد نمی‌دانند.
۳. در رفع حائل‌ها: شیعه و مشهور اهل سنت بر برداشتن کامل حلقه و مانع‌ها تأکید دارند، در حالی که دیدگاه اهل سنت در این باب مختلف است.

کتابنامه

قرآن مجید

ابن حجاج، مسلم، صحیح مسلم، مصحح: محمد فؤاد عبد الباقي، ناشر: دار الحديث - قاهره، ۱۴۱۲ق، ۱۹۹۱م.

ابن قدامة، عبدالله، المغنی و الشرح الكبير، ناشر: دار الکتب - بیروت، ۱۴۰۸ق.
ازهری، محمد بن احمد، تهذیب اللغة، ناشر: دار احیاء التراث العربی - بیروت، چاپ اول، ۱۴۲۱ق، ۲۰۰۱م.

اصفهانى، راغب، مفردات الفاظ القرآن، بینا، بیتا.

بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح بخاری، بینا، بیجا، بیتا.

جزیری، عبدالرحمن، الفقه على المذاهب الاربعه، ناشر: دار الفكر - بیروت، ۱۴۱۷ق.

حراملى، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، ناشر: مؤسسه آل البيت (ع) - قم، ۱۴۱۲ق
خوئی، ابوالقاسم، موسوعه الامام الخوئی، ناشر: مؤسسه احیاء التراث الامام الخوئی - قم، ۱۴۱۸ق، ۱۹۹۸م.

سمرقندی، محمد بن احمد، تحفه الفقهاء، ناشر: مکتبه دار التراث - بیروت، بیتا.

طباطبائی یزدی، محمد کاظم، العروة الوثقی، ناشر: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات - بیروت، چاپ اول، ۱۴۱۰ق، ۱۹۹۰م.

کشف الغطاء عن مبهمات شریعه الغراء، مرکز النشر التابع لمکتب الاعلام الاسلامی - قم، ۱۴۲۲.
مزنی، اسماعیل، مختصر المزنی، محشی: محمد عبدالقادر، ناشر: دار الکتب العلمیه - بیروت، ۱۴۱۹ق، ۱۹۹۸م.

مصطفوی، محمد کاظم، الفقه المقارن، ناشر: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص) علیه السلام، ۱۳۹۰.
مکی عاملی (شهید اول)، محمد بن جمال الدین، اللمعه الدمشقیه، ناشر: دار الفكر - بیروت، ۱۴۱۱ق.
موسوی خمینی، روح الله، (الف) تحریر الوسیله، ناشر: مؤسسه اسماعیلیان - قم، ۱۳۶۰.

بررسی تطبیقی آداب و شرایط تیمم در مذاهب اسلامی □ ۷۷

موسوی خمینی، روح الله، (ب) رساله توضیح المسائل، ناشر: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمته الله علیه، ۱۳۸۵.

نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، تحقیق: عباس قوچانی، ناشر: دار الاحیاء التراث العربی - بیروت، بی تا.

